

УДК (02:37+02:159.9).001 Д.Балика, М.Рубакін

СИНКРЕТИЧНА ПРИРОДА ТЕОРІЇ БІБЛІОПЕДАГОГІКИ ТА БІБЛІОПСИХОЛОГІЇ (КОМПАРАТИВІСТИЧНА СТУДІЯ КНИГОЗНАВЧИХ ПАРАДИГМ Д. БАЛИКИ ТА М. РУБАКІНА)

Наталія ДЕМЧУК

*Львівський національний університет ім. Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, тел. (032) 239-43-78,
ел. пошта: medouzka@ukr.net*

Вивчення суті, засад, принципів, механізмів і мотивацій складного комплексу взаємодії автор ↔ текст ↔ читач належить до пріоритетних завдань вітчизняного книгознавства. На початку ХХ століття саме він був предметом книгознавчих парадигм Д. Балики (бібліопедагогіки) та М. Рубакіна (бібліопсихології). Окресливши теоретичний зріз проблеми, автори максимально втілили свої концепції у практичній діяльності й у такий спосіб довели їх синкретичну природу.

Ключові слова: бібліопедагогіка, бібліопсихологія, бібліосоціологія, читачезнавство, мнєма, Д. Балика, М. Рубакін.

Актуальність дослідження зумовлена кількома взаємопов'язаними та взаємозумовленими факторами. По-перше, межами сучасного інформаційного простору, якому притаманна не лише кількісна, а й формально-змістовна динаміка, позаяк будь-який його компонент, зокрема документ, текст у глобальному розумінні, а точніше – інформація, транскрибована у них, є такими по суті лише тоді, коли мають не лише автора (творця), а й користувача (реципієнта). По-друге, йдеться про потребу системної, історико-теоретичної реконструкції цілісного процесу вивчення системи “автор – документ (текст) – споживач (реципієнт)”, що вимагають ґрунтовного історіографічного аналізу, розуміння суті проблеми в діахронному та синхронному зрізах. У цьому контексті не тільки й не стільки придатними, скільки доречними та вкрай необхідними є теорії бібліопедагогіки Дмитра Балики та бібліопсихології Миколи Рубакіна. У часі парадигми цих науковців і сучасні книгознавчі студії розділяє майже століття, проте змістовно й, що важливо, концептуально вони не лише не втратили своєї актуальності, а й, навпаки, стають щораз більш затребуваними. Доцільність саме компаративістичних студій, як поєднання певних методів узагальнення та систематизації, зумовлена передовсім потребою викристалізувати раціональне зерно запропонованих науковцями теорій з метою їх наступного практичного використання, що, відповідно, є запорукою максимальної актуалізації відповідного інформаційного поля. У цьому, зрештою, переконує настанова Д. Балики майбутнім книгознавцям: “Необхідним є не виправдання і не загальний осуд, а якое дослідження цих метод, потрібно поставити питання про об'єкт вивчення читачівства, потрібно подивитися на ці методи-напрямки якое так, щоби знайти істотність їх, щоби намацати, найти саме характерне для кожної з них і для всіх в цілому”¹.

¹ Балика Д. Аналітичний і синтетичний метод вивчення читачівства // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 1. – С. 31.

Дмитро Балака – один із провідних вітчизняних книгознавців початку ХХ ст. Неспростовний доказ цього твердження – фундаментальний науковий доробок, що засвідчує не лише коло зацікавлень автора, а й методологічні й фахові настанови вирішення засадничих питань книжкової справи². Микола Рубакін – російський книгознавець – тлумачив історію книжкової справи як історію взаємин реципієнтів, зважаючи на їх психо-семіо-біологічну організацію, з певними текстами, що є по суті своїй виявом психо-семіо-біологічної організації автора³.

Зважаючи на глибину, оригінальність і значення концепцій науковців для розвитку книгознавства та зрозумілий часовий ценз, діяльність Д. Балаки та М. Рубакіна неодноразово була об'єктом ґрунтовних наукових студій.

Зокрема, досліджуючи книгознавчі й бібліотекознавчі проблеми в дисертації “Історія розвитку книгознавства в УСРР в 20-ті роки”, Г. І. Ковальчук зосередилася на детальному системному аналізі діяльності УНІК як вітчизняного наукового центру

² Балака Д. А. Активізація роботи в наукових бібліотеках: Доп. на 1 конф. наук. б-к УСРР, 28–31 грудня 1925 р. // Бібліотечний збірник. – Київ, 1926. – Ч. 1. – С. 158; *Його ж.* Аналітичний та синтетичний метод вивчення читачівства // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 1 (10). – С. 16–36; *Його ж.* Аналітичний та синтетичний методи вивчення читачівства // Бібліотека і читач на Україні: Тр. УНІК. – Харків; Київ, 1930. – Т. 2. – С. 8–34; *Его же.* Аналитический и синтетический методы изучения читательства // Библио. обозрение. – 1927. – № 1/2. – С. 39–69; *Його ж.* Бібліологічна педагогіка. – Київ, 1928. – 14 с.; *Его же.* Библиологическая социология: Определение, предмет, методы // Сов. библиография. – 1933. – Вып. 1–3. – С. 39–69; *Його ж.* Бібліотека в минулому: Культурно-історичний нарис. – Київ: ВБУ, 1925. – 116 с.; *Його ж.* Вивчення українського читача // Бібліотечний журнал ВБУ. – 1925. – № 8–10. – С. 68–76; *Его же.* Еще раз о научной постановке вопроса изучения читателя // Красный библиотечарь. – 1925. – № 11. – С. 29–42; *Его же.* Изучение читателя в Библиотеке АН УССР // Тр. Второй Всерос. конф. науч. б-к. – Ленинград, 1929. – С. 158; *Його ж.* Класифікація друкованих творів за соціальним призначенням // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 4. – С. 81–89; *Його ж.* Книгокористування: [Досвід роботи Бібліотеки] // Бібліотечний збірник. – 1927. – № 2 – С. 78–92; *Его же.* Первый Всеукраинский библиотечный съезд // Книгоноша. – 1926. – № 27. – С. 11–12; *Його ж.* Перший Всеукраїнський Бібліотечний з'їзд // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 1. – С. 79–80; *Його ж.* Проблема вивчення читача в історії літератури та в книгознавстві // Труды УНІК. – 1930. – Т. 2. – С. 189–191; *Його ж.* Про класифікацію друків за соціальним призначенням // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 1 (14). – С. 5–36; *Его же.* Профіль читачей // Книгоноша. – 1924. – № 40. – С. 8–9; *Его же.* Социальное изучение читателей // Там же. – 1924. – № 36. – С. 10–11; *Його ж.* Українізація та бібактивність // Нова книга. – 1925. – № 9–10. – С. 87–89; *Его же.* Читатель и книга // Красный библиотечарь. – 1925. – № 10. – С. 103–107; *Його ж.* Як вести бібліографічну роботу в зв'язку з українізацією бібліотек // Нова книга. – 1925. – № 4. – С. 71–72; Балака Д. А., Карпинська О. Інтереси читачів-українців загальної читальні ВБУ // Життя і революція. – 1927. – № 3. – С. 334–344; Балака Д. А., Фридьєва Н. Я. Изучение читателей: Опыт методики / Под ред. М. А. Смушковой. – Москва, 1927. – 117 с.; Фридьєва Н., Балыка Д. Изучение читателя: Опыт методики / Под ред. М. Смушковой. – Москва; Ленинград: Долой неграмотность, 1928. – 158 с.

³ Запропонована М. Рубакіном концепція, згідно з якою йдеться не про читання як таке, що ототожнюють із процесом відтворення, а як про співдіяльність і співтворчість автора та реципієнта в межах конкретного тексту, у другій половині ХХ ст. стала об'єктом численних наукових розвідок. Зокрема, цій темі присвячені дослідження російських книгознавців і філологів, які розглядають проблеми взаємодії книги як тексту, читача – як реципієнта у певній системі на маргінесі суміжних дисциплін (Белянин В. П. Введение в психолінгвістику. – Москва, 1999; Залевская А. А. Введение в психолінгвістику. – Москва, 1999; Корытная М. Л. Роль заголовка и ключевых слов в понимании художественного текста: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Тверь, 1996; Красных В. В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? Человек. Сознание. Коммуникация. – Москва, 1998; Маркина Н. А. Текст как способ презентации языкового сознания: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2001; Рафикова Н. В. Психолінгвістическое исследование процессов понимания текста. – Тверь, 1999; Руднев В. Смысл как травма: Психоанализ и философия текста // Логос. – 1999. – № 5. – С. 155–169; Селянин В. П. Экспериментальное исследование психолінгвістических закономерностей смыслового восприятия текста: Дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 1993; Смирнов И. П. Психодиагностика. Психоистория русской литературы от романтизма до наших дней. – Москва, 1994; Сорокин А. Ю. Психолінгвістические аспекты изучения текста. – Москва, 1985; Фаустов А. А. Авторское поведение в русской литературе. Середина XIX века и на подступах к ней. – Воронеж, 1997).

книгознавства, окреслила основні напрямки його діяльності, зокрема роботу Кабінету вивчення книги й читача та його керівника Д. А. Балики⁴. У дисертаційному дослідженні В. В. Матусевич окреслено доробок і діяльність науковця як завідувача секцією книгокористування в НДКБ⁵. Характеризуючи “Бібліологічні вісті” як “явище української інтелектуальної книгознавчої думки 20 – початку 30-х років ХХ ст.” Н. Г. Солонська узагальнила визначальні теми й проблематику видання, зокрема проаналізувала розвідку Д. А. Балики “Аналітичний та синтетичний метод вивчення читачівства”⁶. Теоретичний і практичний внесок науковця у царину педагогіки, зокрема вивчення читачів узагальнила З. І. Савіна⁷. Основоположником власне наукового вивчення читачів і читання в Україні вважають науковців Т. І. Богуш та В. І. Студенкову⁸.

Загалом книгознавча концепція Д. Балики неодноразово була об’єктом публікацій у фахових виданнях та окремих розвідках, здебільшого у контексті діяльності наукових інституцій, тож історіографія цього питання доволі ґрунтовна⁹.

Окреслюючи внесок М. Рубакіна в розвиток книгознавства, науковці далеко не завжди зосереджували увагу саме на системному аналізі його книгознавчої парадигми та практичної діяльності. Виокремлюючи певні складові, хтось вважав його видавцем, інші – бібліографом, треті – соціологом-експериментатором, четверті – бібліопсихологом, п’яті – письменником. Здебільшого ім’я Миколи Олександровича Рубакіна пов’язують із бібліопсихологією¹⁰. Намагаючись осмислити концепцію М. Рубакіна, дослідники другої половини ХХ ст. констатували її цілісність та логічну мотивацію, про що свідчить чимала історіографія питання¹¹.

⁴ Ковальчук Г. І. Історія розвитку книгознавства в УСРР в 20-ті роки: Дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 1991. – 225 с.

⁵ Матусевич В. В. Науково-дослідна комісія бібліотекознавства та бібліографії Всенародної бібліотеки України (1925–1933): основні напрями діяльності. Автореф. дис. ... канд. іст. наук / НБУВ. – Київ, 1998. – 21 с.

⁶ Солонська Н. Г. “Бібліологічні вісті” як явище української інтелектуальної книгознавчої думки 20 – початку 30-х років ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / НБУВ. – Київ, 1997. – 23 с.

⁷ Савіна З. І. Проблеми вивчення читачів у науковій спадщині Д. А. Балики // Історія бібл. справи в Україні: Зб. наук. пр. – Київ, 1995. – Вип. 1. – С. 74–78.

⁸ Богуш Т. І., Студенкова В. І. Деякі аспекти розвитку соціології читання в Україні // Держ. б-ки: сучасні проблеми і перспективи: Зб. наук. пр. – Київ, 1993. – С. 41–48.

⁹ Окрім згаданих вище праць див. також: Косяк С. Участь Д. Балики в діяльності УНІК // Проблеми вдосконалення каталогів наукових бібліотек: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 14–17 жовтня 1997 р.) / Редкол.: О. Онищенко, А. Бровкін, Л. Костенко та ін. – Київ, 1997. – С. 143–144; Лутовінова В. І. Теоретико-методичні проблеми рекомендаційної бібліографії в творчості Д. А. Балики // Бібліографознавство: теорія і практика: Зб. наук. ст. – Київ, 1997. – С. 82–91; Солонська Н. Г. “Бібліологічні вісті” як явище української інтелектуальної книгознавчої думки 20 – початку 30-х років ХХ століття: Дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 1997. – 287 с.

¹⁰ Вченням, що викладене у таких студіях, як “Практика самоосвіти” (серед книг і читачів) (1914 р.), “Як і з якою метою читати книги” (1912 р.), “Психологія читача і книги” (короткий вступ у бібліотечну психологію) (1929 р.).

¹¹ Евтохіна Е. А. Творчество Николая Рубакина и перспективы библиопсихологии // Библиотекосведение. – 2003. – № 3. – С. 80–84; Беспалов В. М. Библиопсихология Н. А. Рубакина: методологические и методические аспекты // Библиотекосведение. – 2002. – № 3. – С. 76–87; Воробьева К. И. Отечественная библиологическая психология: история, состояние, перспективы: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук. – Санкт-Петербург, 1996. – 39 с.; Беспалов В. М. Библиопсихология Н. А. Рубакина и проблемы восприятия текста книги и библиографической информации // Теоретико-методологические проблемы современного советского библиотекосведения: Межвуз. сб. науч. тр. / МГИК. – Москва, 1981. – С. 131–140; Егго же. Возможности практической методики Н. А. Рубакина в современных условиях // Науч. и техн. б-ки. – 1992. – № 8. – С. 40–46; Евтохіна Е. А. Библиопсихологическая теория Н. А. Рубакина как метод исследований психологической связи, существующей в системе документальных коммуникаций // Общенациональный конгресс “Чтение в современном мире: опыт прошлого, взгляд в будущее”, 18–21 августа 1991 г. : (Секц. “Рубакинские чтения”: Тез. докл.). – Москва, 1991. – С. 14–15; Роль книги и чтения в культурном развитии: Материалы международного семинара ИФЛА (Москва, 22–24 мая, 1984). – Москва, 1987. – 273 с.

З позицій сучасного книгознавства інтерес до вивчення читання та читача як культурного феномену людства слід сприймати як наслідок і ознаку певних соціальних, економічних і культурних процесів, що є ознакою відповідного рівня розвитку суспільства. Саме у 20-ті роки ХХ ст. “дослідження читачів визначалося переходом від емпіричного накопичення фактів до наукового осмислення в системі різних концепцій”¹² і формування основних напрямів вивчення читачів, що оперували певними притаманними їм методами¹³. У цей період над вивченням проблем книги та читача працювали Ю. Меженко, Д. Балика, В. Іванушкін, М. Стелецький, А. Козаченко, С. Маслово, Ф. Ернст, Ф. Титова, Д. Щербаківський, П. Попова, М. Птуха, М. Тутковський, М. Яшек, О. Лейтес, В. Отамановський, В. Ігнатієнко, Л. Биковський та інші науковці і практики книжкової справи. У зв’язку з цим виникають нові книгознавчі та бібліотечнознавчі теорії й відповідні терміни, серед них – бібліопедагогіка (Д. Балика) та бібліопсихологія (М. Рубакін).

Бібліологічна психологія М. Рубакіна – наукове вивчення психічних процесів, пов’язаних зі створенням, циркуляцією та утилізацією друкованої, рукописної та усної мови. На думку книгознавця, примат змісту в теорії книги повинен віддати місце примату тої психіки, яку так або інакше збуджує книга. Бібліологічна педагогіка Д. Балики – наука про “організований вплив книгою й через книгу – результат теоретичного вислідку, якими ж треба бачити, мати й знати три чинники: читача, книгу й організацію книг, – щоб взаємодіяння, ефективність була найбільшою, наука про суть, закони, методи й організації педагогічного процесу, пов’язаного з книгою й через книгу, розуміючи книгу в широкому значенні слова (газета, листівка, книга науково-популярна, наукова, книга-підручник, художній твір тощо)”¹⁴. Оскільки бібліопсихологія охоплює бібліологію цілком, стверджував М. Рубакін, розглядаючи книгу як

¹² Тимошенко І. В. Читачі публічних бібліотек України: основні напрями вивчення (1900–1930-й рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2001. – С. 1.

¹³ Теоретичні, а згодом і практичні проблеми вивчення читачів свого часу були об’єктом розвідок А. Вияснівського, К. Довганя, С. Сірополько, В. Іванушкіна, Я. Керекеза, Л. Когана, Ю. Меженка. Особливо активно провадили вітчизняні книгознавці ці студії на початку ХХ ст. Згідно з класифікацією методів вивчення читачів, першим у цьому керунку був “публічно-інформативний напрям вивчення читачів” (Тимошенко І. В. Читачі публічних бібліотек України... – С. 8), представлений публікаціями на сторінках періодичних видань другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що розглядали принципи, методику й методологію вивчення читачів. Зокрема, цим проблемам присвячені численні студії українських письменників, істориків, етнографів П. Куліша та М. Костомарова, згодом – Б. Грінченка, доробок якого й нині є цінним джерелом “історії соціології і психології народного читача та читання” (Там само) на сторінках “Основи”, “Зорі”, “Літературно-наукового вісника”, “Киевской старины”. Згодом ці проблеми розглядали книгознавчі видання (“Книгарь”, “Голос друку”, “Нова книга”, “Критика”), видання Всенародної бібліотеки України (“Книжний вісник”, “Бібліотечний журнал ВБУ”, “Журнал бібліотечнознавства та бібліографії”) та УНІКУ (“Бібліологічні вісті”), подаючи здебільшого статистичні дані про результати діяльності ВБУ та УНІК та окремі аспекти теорії вивчення читачів. “Наступним був анкетно-структурний напрям вивчення читачів та читання в Україні” (Там само. – С. 9), для якого характерне деталізоване дослідження соціально-психологічних особливостей читачів, репрезентований діяльністю організатора земських і недільних шкіл Катеринославщини, громадського діяча М. Корфа (основним способом вивчення читачів, зокрема селян, вважав анкетування) та громадського діяча Х. Алчевського (працюючи в Харківській жіночій недільній школі, для вивчення читачів використовувала бесіди з читачами, спостереження, аналіз домашніх творів, щоденники читачів) – автора тритомного покажчика “Что читать народу” (1884–1906). Для початку ХХ ст. у царині вивчення читачів характерним був бібліотечно-статистичний напрям (Там само. – С. 10), який використовували у публічних бібліотеках країни, збираючи й аналізуючи дані бібліотечної статистики, та згодом бібліотечно-соціологічний напрям (Там само. – С. 10), що передбачав комплексний підхід до вивчення читачів та їх читання, в основі якого – аналіз статистичних даних і соціальних характеристик читачької аудиторії.

¹⁴ Балика Д. Бібліологічна педагогіка як наука // Бібліологічні вісті. – 1930. – № 2. – С. 16.

явище психологічне, а “бібліопсихолог як і бібліолог вивчає всі, без винятку, галузі книжкової справи, але не інакше, аніж із психологічного боку, помічаючи і окреслюючи в усіх них психологічний, точніше кажучи, соціально-психологічний корелят”¹⁵, “бібліопсихологія – соціальна, синтетична “наука про реакції на такі подразники, як друковане, рукописне та усне слово”¹⁶. Окреслюючи зміст поняття, автор вважав її родовою ознакою психологію, а видовою – книжкову справу як “трудова процес, який передбачає і працівників, і їх працю, і соціальне середовище, і різноманітні співвідношення цього трудового процесу із виробництвом загалом”¹⁷. *Об’єктами бібліопсихологічного вивчення* в процесі книжкової справи є: “1) її працівники та їх психічні типи; 2) їхня праця та її психічні особливості; 3) продукти їхньої праці, від якості яких залежить ступінь дії друкованого, рукописного та усного слова на індивід і колектив; 4) соціальне середовище, що зумовлює якісну та кількісну сторони психології книжкової справи як трудового процесу”¹⁸. Визначаючи *об’єкти бібліопедагогіки*, Д. Балака стверджував, що мова іде про: 1) книгу, 2) читача, 3) організацію книги; про книгу як певне, спільне для всіх знаряддя педагогічного процесу в нашому суспільстві, про клієнта, як дорослого, так і дитину – об’єкт цього процесу, і про організацію книг, про найдоцільнішу організацію сполучення книжних організацій у якісь групи для найбільшого впливу”¹⁹.

Розглядаючи книжкову справу як неперервний потік матеріальних і духовних цінностей в усіх її галузях, М. Рубакін наполягав на тому, що бібліопсихологія повинна вивчати його динамічно і діалектично, адже змінюються автори, читачі, книги, форми мовлення, граматики і риторика; змінюються прийоми виробництва, розподілу і споживання бібліопсихологічних цінностей. “Усіляка зміна має свій психічний корелят”²⁰, – вважав учений. “Набираючи матеріал, досвід з бібліотечної практики, журналістики, книговидавництва, школи тощо, становлячи собою важливу для життя дисципліну, бібліологічна педагогіка висловлює ті чи інші погляди на бібліопедагогічний процес для кожного періоду часу, говорить про ті або ті впливи на читачів. Способи цього впливу не тільки описує, беручи їх з різних дільниць практичної роботи з книгою, але й класифікує бібліологічна педагогіка (і тільки вона), що прагне не тільки описати але й, точно перевірявши, вивчити”²¹, – констатував Д. Балака. *Завданнями бібліопсихології* М. Рубакін вважав:

- 1) перетворювати друковане, рукописне і усне слово зі знаряддя взаємного нерозуміння на знаряддя взаємного розуміння;
- 2) з цією метою знайти наукові способи формулювання своїх особистих думок мовою не лише своєї, але й чужої психології;
- 3) науково організувати психологічну асиміляцію знань реальних замість словесних, тобто розуміння слів замінити знанням і розумінням реальності;
- 4) у такий спосіб перетворювати друковане, рукописне, усне слово на реальну і могутню зброю боротьби за істину і справедливість;

¹⁵ Рубакін Н. А. Психологія читателя і книги. Крат. введение в библиологическую психологию – Москва: Книга, 1977. – С. 17. Тут і надалі переклад авторський. – Н. Д.

¹⁶ Там же. – С. 30.

¹⁷ Там же. – С. 22–23.

¹⁸ Там же. – С. 23.

¹⁹ Балака Д. Бібліологічна педагогіка як наука... – С. 16.

²⁰ Рубакін Н. А. Психологія читателя і книги... – С. 26.

²¹ Балака Д. Бібліологічна педагогіка як наука... – С. 19.

5) з цієї останньої мети, зрозуміло, впливає найбільш жорстока боротьба з тренуванням і муштрою, із усіляким “bourrages des cranes” [брехливою пропагандою];

6) навчити самого працівника так організувати свою розумову працю, аби отримати з неї максимальну користь для соціального колективу, а через нього і для себе самого²².

Відповідно до концепції Д. Балики, завдання бібліопедагогіки, як надбудови над практикою:

1) вивчити суть бібліопедагогічного процесу, починаючи від нормального та бажаного для суспільства і аж до хворобливих впливів;

2) спробувати зрозуміти зміст і форми того матеріалу, що його беруть як педагогічний фактор;

3) вивчити клієнта, читача, установити класифікацію читачів на певний період часу;

4) проаналізувати практику організації книжного матеріалу по школах, бібліотеках, книгарнях, щоб знайти в ній (у цій практиці) закони та методи бібліопедагогічних впливів великої збірки книг, а так само й методи раціонального читання книги²³.

Називаючи бібліопсихологію насамперед синтезом старого, передовсім індуктивною і синтетичною наукою, що прямує від фактів до їх сортування, порівняння, об'єднання та узагальнення, М. Рубакін стверджував, що вона намагається зібрати, систематизувати “по-перше, відомості природничих наук і математики, по-друге, гуманітарних (суспільних, філософських, історичних) наук, по-третє, філології та лінгвістики, по-четверте, бібліографії і бібліології, по-п'яте, різноманітних прикладних наук, по-шосте, усіх галузей сучасної психології”²⁴. Субсидарними для бібліопедагогіки Д. Балика вважав: бібліопсихологію, літературознавство, позашкільну педагогіку та дидактику. “Бібліопсихологія (обліком читачівських інтересів і читачівських уявлень), літературознавство (морфологією книги, теорією композиції та психологічними проблемами), – стверджував науковець, – дають допоміжний матеріал, щоб виробити чіткі й ясні методи виразності, методи бібліопедагогічного впливу, щоб перебудувати книгу, щоб утворити справді нову книгу, як змістом, так і формою (структурою)”²⁵. “Бібліотечна педагогіка, – додає автор, – теж багато дає бібліологічній, але вона вся полягає в питаннях про організацію книг, картотек і організацію читача, тоді як бібліологічна педагогіка вивчає саму книгу, а принципи організації книг черпає не тільки з бібліотеки, але й зі школи, книжкової торгівлі”²⁶.

Розглядаючи специфіку ієрархічних зв'язків між бібліопедагогікою та бібліопсихологією, Д. Балика стверджував, що “бібліопсихології судилося бути передовсім за опору бібліологічної педагогіки”²⁷, а використані дані бібліопсихології, “оцінка цих даних (мова йде про дані диференціальної, прикладної, соціальної психології) з педагогічного погляду стають основною науковою працею для бібліолога”²⁸. Щобільше, продовжує науковець, “наука про процес читання дорослого, наука, що вивчає розвиток психічний і фізичний, так тісно зв'язана з педагогікою, що могла б увійти

²² Рубакін Н. А. Психология читателя и книги... – С. 41.

²³ Балика Д. Бібліологічна педагогіка як наука... – С. 18.

²⁴ Там само. – С. 39.

²⁵ Там само. – С. 23.

²⁶ Там само. – С. 17.

²⁷ Там само. – С. 20.

²⁸ Там само. – С. 21.

навіть у бібліологічну педагогіку як частина, але конче потрібна й корисна диференціація завдань поміж бібліопсихологією і бібл[іотечною] педагогікою аналогічно до такого ж розподілу педагогічної психології й педагогіки шкільної”²⁹. Загалом Д. Балака пов’язував бібліопсихологію лише з вивченням читача, як це можна зрозуміти зі схеми № 2, суттєво звужуючи не лише її об’єкт, але й межі, спростовуючи ширші, важливіші завдання, сформульовані М. Рубакіним. Відповідно, ця позиція зафіксована й у схемі № 3: “Бібліосоціологія – бібліопедагогіка – бібліопсихологія”³⁰.

Як і будь-яка інша наука, вважав М. Рубакін, бібліопсихологія поділяється на теоретичну, описову і прикладну, до якої належить, зокрема, бібліопсихологія педагогічна, бібліотечна, бібліопсихологія популяризації і самоосвіти, пропаганди і агітації. Усі ці розділи так тісно пов’язані з бібліологічно-психологічними теоріями, що неможливо провести межу між прикладною і теоретичною бібліопсихологією. Існує також бібліологічна психопатологія, індивідуальна і соціальна, загальна і спеціальна, бібліопсихологічна географія, історія, до яких М. Рубакін зараховує, наприклад, історію письменності й історію літератури, історію усіх сфер книжкової справи. Суттєво, що кожен із перерахованих розділів має не лише свій специфічний об’єкт, але й свій особливий метод дослідження.

В історію вітчизняного книгознавства Д. Балака увійшов і як книгознавець, що розумів під бібліосоціологією “поняття ширше, що включає в себе бібліопедагогіку, що є тільки частина книжкової соціології в практичному її застосуванні”³¹, і “вивчає книжкову культуру, еволюцію книжкової культури, у зв’язку з великими змінами й завданнями, властивими тій або тій добі”³². М. Рубакін також однозначно констатував соціальний характер бібліопсихології як науки про соціальний психологічний вплив, розглядаючи створення, циркуляцію, утилізацію бібліопсихологічних цінностей явищами соціальними: “немає і не може бути у книжковій справі жодного психічного явища, яке б не було зумовлене соціальним фактором. І читання, і вплив книги передбачають соціальне середовище, що зумовлює і їх походження, і їхній розвиток, і їхні результати”³³.

Отже, окресливши об’єкт, завдання і зміст бібліопедагогіки та бібліопсихології, слід констатувати, що ці теорії, попри власну термінологічну систему, що була виявом авторських концепцій, спиралися на низку спільних світоглядних факторів. По-перше, їх об’єднує розуміння суті книжкової справи як неперервного, соціального процесу, основними учасниками якого є автор, текст і реципієнт, “вивчаючи книжкову культуру, ми тим самим вивчаємо й бібліопедагогічні ідеї свого часу”³⁴. По-друге, слово, фразу, книгу, сукупність книг, цілу літературу і Д. Балака, і М. Рубакін розглядали як реактиви на індивіда і колектив. Кожна книга, кожна фраза, кожне слово цієї фрази є подразниками і причинами реакції. По-третє, М. Рубакін мав на меті вивчити дії, впливи, подразники, які справляють друковане, рукописне, усне слово на читача та слухача, називаючи процес, у якому беруть участь три фактори (сіяч, насіння та ґрунт, на який їх кидають), посівом бібліопсихологічних цінностей. Дмитро Балака мав на меті винайти способи оптимізації цього процесу, максимально організувати вплив

²⁹ Балака Д. Бібліологічна педагогіка як наука... – С. 23.

³⁰ Там само. – С. 27.

³¹ Там само. – С. 24.

³² Там само. – С. 23.

³³ Рубакін Н. А. Психология читателя и книги... – С. 40.

³⁴ Балака Д. Бібліологічна педагогіка як наука... – С. 24.

книгою та через книгу. “Чому проростає не все посіяне?” – розмірковував М. Рубакін і стверджував, що відповіді на це запитання може лише дослідження, по-перше, того ґрунту, у який падають зерна, по-друге, процесу посіву, по-третє, насіння, по-четверте, сіяча. “Оскільки процес створення, циркуляції та утилізації бібліопсихологічних цінностей є одним із основних трудових процесів, на яких базується сучасна, по суті, вербальна цивілізація і культура людства, то від раціональної організації і використання цього процесу залежить і вдосконалення культури і цивілізації: спілкування людей способом взаємного нерозуміння слід замінити спілкуванням із максимальним взаємним розумінням”³⁵. Не тільки структура книги, а й бібліотечна техніка (зокрема, каталографія), на думку Д. Балики, “підпорядковані визначеним бібліопедагогічним принципам, не кажучи вже про вивчення змісту книги, про активну педагогічну працю з читачами”³⁶, у якій, згідно з твердженням М. Рубакіна, “особливо важлива психологія підходу людини до людини”³⁷, що є, власне, цариною міжособистісних наук, зокрема педагогіки.

На відміну від Д. Балики, усвідомлюючи принцип взаємодії книга ↔ читач й, відповідно, можливість керувати цим процесом, М. Рубакін не мав на меті розв’язати питання про те, як саме впливати на читача, хоча його вчення про мнему*, способи її організації та формування – опосередкована відповідь саме на це запитання.

Закон І. Тена дав бібліопсихології фундамент соціологічний, подібно до того, як закон Семона – фундамент біологічний, а закон Гумбольдта–Потєбні – психологічний.

Вчення про мнему випливає із закону Семона. Зміну, що відбулася внаслідок дії слова в широкому розумінні, Р. Семон назвав енграмою (запис). Записується, енграфується все, пережите організмом – будь-який прояв життя, і усвідомлений, і той, що відкладається у підсвідомості. Сукупність таких енграм-записів, згідно з твердженням Р. Семона, створює так звану мнему. Більшість енграм у конкретний, окремо взятий момент існує у прихованому, латентному стані. Проте вони можуть бути активізовані – винесені у свідомість. Цей процес Р. Семон назвав екфорією (винесенням). Обидва ці процеси є процесами фізичними і психічними водночас. Мнєма – так би мовити, потік енграм і екфорій. Енграми, як, зрештою, і мнєму, не можна розглядати як щось раз і назавжди зафіксоване, що не зазнає змін. Навпаки, динаміка життя робить мнєму динамічною. Склад мнєми визначають ті оригінальні енграми, які знаходяться в ній. Ці енграми слід диференціювати за джерелами їх отримання. Таких джерел три: “1) спадковість; 2) соціальне середовище, або колективний досвід людства; 3) особистий досвід індивіда”³⁸.

³⁵ Рубакін Н. А. Психология читателя и книги... – С. 38.

³⁶ Балика Д. Бібліологічна педагогіка як наука... – С. 27.

³⁷ Там само.

* Література з усіх розділів бібліопсихології надзвичайно широка. Покажчик її, що зберігається у бібліотеці Секції бібліологічної психології (у Лозанні), містить понад 30 тисяч назв книг, брошур і статей різними мовами, за якими нескладно відтворити загальний перебіг історії бібліопсихології, починаючи із Давнього Сходу і аж до наших днів, стверджував М. Рубакін. Термін “мнєма”, що відтворює процеси одержання, збереження і оживання подразень, уперше запровадив відомий німецький біолог-дарвініст, професор Ріхард Семон у працях “Die Mneme”, “Die mnemischen Empfindungen”. Цьому терміну науковець надавав особливого значення, запроваджуючи його саме для того, аби не користуватися терміном пам’ять, що є спадком старої філософії, яка визначала її як особливу здатність душі. Для Р. Семона мнєма – психофізіологічний факт, придатний для наукового вивчення. Вчення про мнєму є, як і вчення про умовні рефлексії, біологічною базою об’єктивного дослідження всіх бібліопсихологічних явищ. Із цього вчення логічно висновуються усі інші закони бібліопсихології.

³⁸ Рубакін Н. А. Психология читателя и книги... – С. 67.

Кожен з нас намагається накопичувати енграми тим способом, який найбільше відповідає його типу, оскільки саме так можна досягти найбільшої економії часу і сили. Кожен читач у процесі читання буде власну концепцію саме цього тексту, зважаючи на якісну та кількісну характеристики мнєми, і цю проекцію називає змістом саме цього твору. “Мнєма кожного з нас, – стверджував М. Рубакін, – єдине ціле. Вона інтегральна у своїй багатоманітності. Вона потрібна, адже її енграми потрібного походження: одну ми отримуємо у спадок, іншу – із соціуму, третю – з індивідуального життєвого досвіду. Загальна єдина мнєма суб’єкта – до певної міри єдність всіх мнєматичних явищ, які в ній відбуваються, і активних, і пасивних... Мнєма – явище динамічне: вона – процес, який починається з моменту народження першого організму на планеті і триває невизначено довго з покоління у покоління. Теорія мнєми пропонує біологічну базу під теорію книжкової справи. Вона дає можливість систематизувати всі явища у цій області, не лише на біологічному, але й на психологічному, а, головне, соціологічному фундаменті. Як теорія особистості, колективу та їх співвідношень потребує вивчення індивіда в колективі, а колективу – у зв’язку з вивчення різних типів індивідів, з яких він складається”³⁹, отже, за допомогою термінів і понять біологічного та психофізіологічного характеру “теорія мнєми дозволяє спорудити міцний фундамент будь-якого явища книжкової справи”⁴⁰.

З точки зору бібліопсихології та бібліопедagogіки міжіндивідуальне соціальне явище книжкової справи потребує особливо серйозного вивчення, оскільки “центр тяжіння всілякого успіху, всілякого значення, всілякого впливу друкованого, рукописного та усного слова знаходиться саме у співвідношеннях тих, хто передає і тих, хто отримує”⁴¹.

Отже, аби активно впливати на читача через книгу, що є завданням бібліопедagogіки, слід з’ясувати, як саме конструювати мнєму, змінюючи її засобами слова, що є предметом вивчення бібліопсихології. Питання Д. Балики про те, як організовано впливати книгою й через книгу – перефразоване питання М. Рубакіна про те, як формувати мнєму читача й впливати на неї. Іншими словами, як “замінити розумову діяльність пасивну розумовою діяльністю активною, розумовим самоозброєнням, самовихованням, самодіяльністю, самовизначенням у межах свого соціального колективу й у його інтересах, як і в інтересах індивіда”⁴², тобто спільним для обох цих теорій є положення про те, що кожен наступний твір мав би активізувати, трансформувати, корелювати читача (Д. Балика), його мнєму (М. Рубакін) послідовно, причому цей процес має бути неперервним. Отже, підсумок компаративістичного аналізу книгознавчих парадигм Д. Балики та М. Рубакіна слід сформулювати так: для максимальної актуалізації інформаційного поля у системі автор ↔ реципієнт, оптимізації впливу через книгу слід вивчити й дослідити, по-перше, читачів, тобто різні типи мнєм; по-друге, книгу як джерело подразників і різноманітні книги як сукупність, тобто, певну послідовність подразників; по-третє, “авторство і авторів, як конструювання та конструкторів різних текстів”⁴³; по-четверте, суть і зміст процесу читання.

Як відомо, будь-яка теорія, навіть максимально логічно обґрунтована, вмотивована з позицій попередніх здобутків науки, з чіткою й стрункою термінологією

³⁹ Рубакін Н. А. Психология читателя и книги... – С. 77.

⁴⁰ Там же. – С. 47.

⁴¹ Там же. – С. 27.

⁴² Там же. – С. 43.

⁴³ Там же. – С. 65.

системою та комплексом притаманних виключно їй специфічних методик і відповідних методів, не має врешті-решт сенсу і залишається лише авторським тлумаченням конкретної проблеми, якщо вона не матеріалізована й не доведена на практиці. Псевдонаукові гіпотези, власне, тим і відрізняються від засадничих наукових концепцій, що їх не доцільно, а подекуди й неможливо втілити в межах окресленої професійної діяльності. Запровадивши в науковий обіг поняття бібліопсихологія та бібліопедагогіка, окресливши об'єкт, межі, завдання, субсидарність цих наук, Дмитро Балака та Микола Рубакін були водночас не лише теоретиками книжкової справи, але й активними й непересічними її діячами, діяльністю яких означений цілий окремий період розвитку науки про книгу та читача. Дещо парадоксальним з першого погляду й цілком послідовним, якщо розглядати ситуацію з міркувань глобальних, розуміючи синкретичну природу цих концепцій, виглядає доробок кожного з них із міркувань реалізації авторських теоретичних постулатів. Так, саме М. Рубакін мав на меті через вивчення читача (читання) та слухача (слухання) прямувати до вивчення творів слова, і лише після цього – до вивчення авторів, проте на практиці саме у цьому керунку плідно й послідовно працював, власне, Д. Балака, будучи майже впродовж трьох років (з жовтня 1927 р.) директором Кабінету вивчення книги й читача⁴⁴.

Діяльність Українського наукового інституту книгознавства, який створили на базі Головної книжкової палати в Києві у 1922 р., полягала у: “1) науковому студіюванні української друкарської продукції до 1917 р.; 2) статистичних дослідів і наукових студіях над друкарською продукцією України з 1917 р.; 3) вивченні українського друку поза територією України”⁴⁵. Отже, створення засадничих проблем і методології книгознавчих дисциплін та вивчення книжкової справи як репрезентанта культури були основними завданнями УНІК. Йшлося, зокрема, про історико-соціологічний зріз, технічний та естетичний, а також психологічний, а саме: проблеми книга – читач, питання бібліопсихології, роботи з книгою тощо.

На виконання однієї з цих настанов 1 жовтня 1926 р. при секції соціології книги було створено Кабінет вивчення книги й читача, що працював у межах бібліотечно-соціологічного напрямку вивчення читачів як науково-дослідна установа, яку сучасні дослідники вважають “справжньою школою соціологічних досліджень у бібліотеках України” (І. Тимошенко). Діяльність Кабінету, що згодом була відображена у публікаціях на сторінках профільних періодичних видань і в збірнику “Праці Кабінету читачівства” (автори – Д. Балака, Н. Фрідьєва, К. Довгань, Н. Біркіна, В. Шпілевич; передмова Ю. Меженка)⁴⁶, була зосереджена в трьох визначальних позиціях, а саме: історії феномену читача та способів його вивчення; теоретичних питаннях читання; обстеженнях книгозбірень та зборі матеріалу для історії і теорії читачівства⁴⁷.

⁴⁴ Діяльність цього структурного підрозділу УНІКУ висвітлено, зокрема, у виданнях: *Биковський Л.* Український науковий інститут книгознавства: Інформація. – Подєбради, 1925. – 46 с.; *Біркина Н.* Бібліотечний кореспондент УНІКу та його робота. – Київ, 1929. – 36 с.; *Богущ Т. І., Студенкова В. І.* Деякі аспекти розвитку соціології читання...; *Ковальчук Г. І.* Дослідження стану бібліотек України та їх роботи з читачами у 1927–1928 роках // *Історія бібліотечної справи в Україні.* – Київ, 1995. – Вип. 1. – С. 58–61; *Її ж.* Історія розвитку книгознавства в УРСР в 20-ті роки; *Її ж.* Основні напрямки діяльності УНІКу // *Бібліотечний вісник.* – 1996. – № 3. – С. 19–23; *Її ж.* Український науковий інститут книгознавства: історія та наукова діяльність // *Бібліотекознавство і бібліограф.* – 1992. – Вип. 31. – С. 102–110; *Одинока Л. П.* УНІК та проблеми вивчення читачів в Україні // *Проблеми вдосконалення каталогів наук. б-к: Матер. міжнар. наук. конф.* – Київ, 1997. – С. 128–130.

⁴⁵ *Ковальчук Г. І.* Український науковий інститут книгознавства... – С. 102.

⁴⁶ *Бібліотека і читач на Україні:* Тр. УНІКу. – Харків; Київ, 1930. – Т. II. – 241 с.

⁴⁷ *Одинока Л. П.* УНІК та проблеми вивчення читачів в Україні. – С. 128.

Загалом “показовим для українського книгознавства було те, що науковці УНІКу (В. Іванушкін, Д. Балика, С. Маслов, Ю. Меженко, П. Попов, А. Козаченко, М. Куфаєв, М. Нечаєв, К. Довгань, Н. Біркіна та інші), на відміну від науковців Росії, розглядали книгодрук комплексно, у взаємозв’язку з бібліотекознавством та бібліографознавством, і перенесли центр досліджень у ланцюзі “книга–читач” на читача”⁴⁸. Саме вивчення читача в усіх ситуативних і перманентних ситуаціях процесу текст – реципієнт стало одним із пріоритетних завдань Кабінету. Опрацьовуючи матеріали педагогічної, бібліотечної, видавничої та книготоргівельної практики засобом організації досліджень вивчення книги й читача, його співробітники стали авторами численних методологічних концепцій, матеріалізованих у практичній діяльності.

Про масштаби та значення досліджень, організованих цією інституцією, свідчить чітко продумана її структура, що передбачала працівників різних виробничих процесів, а саме: керуючий кабінетом, наукові працівники, які створювали інструкції та опрацьовували матеріали досліджень, консультант (секретар), який координував роботу із книгозбірнями, бібліотечними кореспондентами, іншими науковими установами, а також мережа т. зв. бібкорів (бібліотечних кореспондентів. – *ред.*). Постійний зв’язок із видавничими установами, книгозбірнями сприяв залученню до цієї діяльності щонайширших кіл наукової громади.

Керуючий справами Кабінету В. Іванушкін, “першим у вітчизняному бібліотекознавстві, запропонував “визначення читача як соціологічної постаті, розробив формулу процесу читання та засвоєння книги, визначив об’єктом дослідження комплекс “книга – читач” як певну комбінацію соціальних явищ, залучив до роботи на добровільних засадах працівників бібліотек усіх видів – організував мережу бібліотечних кореспондентів (бібкорів)”⁴⁹. “Тільки знаючи читача, можна знаходити правильні шляхи педагогічного впливу”⁵⁰, – констатував Дмитро Балика, і ця настанова стала визначальною для його практичної діяльності як завідувача Кабінету вивчення книги і читача. Саме під його керівництвом науково-дослідна діяльність інституції в проблемі всебічного вивчення читача набула системного, комплексного характеру. Зокрема, для Всеукраїнського обстеження бібліотек у 1927 р. було укладено “Анкету в справі дослідження стану бібліотек України та їх роботи з читачем”⁵¹, 7 із 12 питань якої мали на меті охарактеризувати роботу бібліотекаря, зокрема, у справі вивчення читачів.

Об’єктом не менш ґрунтовного дослідження, що відбувалося з 30 січня по 14 квітня 1928 р. у політосвітніх, робітничих і вузівських бібліотеках, був читачський попит, з урахуванням його мотиву як однієї з характеристик читача.

Докладній статистичній довідці сприяла спеціально укладена “Картка попиту”, що містила інформацію про соціально-демографічні характеристики читача. Листівки-відгуки, запроваджені Кабінетом вивчення книги й читача, мали на меті зафіксувати вплив конкретної книги на читача. У ці роки Кабінет вивчення книги і читача починає системне вивчення дитячого читачького середовища “разом з Центральною київською дитячою бібліотекою Кабінет поставив за мету виявити, що читають діти,

⁴⁸ Пхайко К. М. Книгодрук і книгорозповсюдження в Україні // http://libportal.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=214&Itemid=69.

⁴⁹ Тимошенко І. В. Читачі публічних бібліотек України... – С. 13.

⁵⁰ Балика Д. Бібліологічна педагогіка як наука... – С. 17–18.

⁵¹ Детальніше про це див.: Тимошенко І. В. Читачі публічних бібліотек України: основні напрями вивчення (1900–1930-й рр. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2001. – 182 с.

що є мотивом звернення до книги взагалі, і до певного твору, автора зокрема”⁵². На підставі численних практичних досліджень Д. Балака у цей період вдосконалював і теоретичну площину читачезнавства, зокрема, обґрунтував спеціальні поняття “читацький інтерес” і “читацький попит”, з’ясував предмет, завдання та межі бібліопедагогіки, а також запропонував класифікацію читачів бібліотек за 12-ма основними соціальними групами, спираючись на аналітичні та синтетичні методи вивчення читачів і читання.

Докладно вивчивши проблему, Д. Балака уклав перший бібліографічний покажчик із цієї проблематики “Вивчення українського читача” (1925 р., 205 назв), створений на основі матеріалів Всенародної бібліотеки України, що містив не лише публікації на вказану тему, а й дотичні до неї загальні наукові розвідки, статистичні відомості. Цікавила науковця й проблема читання як вияву соціальних, психологічних особливостей реципієнта. Про це йдеться у публікації, яку автор створив у співавторстві з О. Карпинською “Інтереси читачів-українців загальної читальні ВБУ”, опублікованій у часописі “Життя й революція” (1927 р., № 3).

Отже, у своїй практичній діяльності, будучи директором Кабінету вивчення книги та читача, Д. Балака зосередився на комплексному і системному вивченні читача як реципієнта, власне тут обґрунтувавши засади бібліопедагогіки. “Рубакін перебільшив ролю читача і розвінчав книгу”⁵³, – стверджував Дмитро Балака, проте скупкульозність і масштаби досліджень саме читача у практичній діяльності науковця доводять важливість таких студій.

“Бібліопедагогіка роз’ясує надзвичайно важливе для людського суспільства питання: яка повинна бути книга, щоб дати більші наслідки та мати більший вплив, і яка повинна бути організація книги та знання читачів, щоб підсилити вагу книги”⁵⁴, – констатував Д. Балака. Ніби намагаючись виконати його настанови й максимально оптимізувати процес впливу конкретного тексту на конкретного читача, Микола Рубакін створив фундаментальну працю⁵⁵, яка не має аналогів, відтворює спосіб бібліографування як спосіб мислення автора. ““Среди книг” Рубакіна, “Программы домашнего чтения” Моск. і Петерб. комісій у справі організації хатнього читання, каталоги видань різних товариств, партій і т. і., – писав Д. Балака, – відкривають для бібліопедагогіки величезної ваги зібраний і систематизований з певного погляду матеріял”⁵⁶. Д. Балака вважав, що критична й рекомендаційна бібліографія тісно пов’язані з бібліосоціологією й бібліопедагогікою, зокрема, цю роботу часто розглядають у контексті рекомендаційної бібліографії⁵⁷, безумовно, спрощуючи її, від чого неодноразово застерігав сам автор. Створюючи цей покажчик і обираючи його формальні характеристики, М. Рубакін у межах конкретного тексту вирішував питання про вплив книгою й через

⁵² Пхайко К. М. Дитяче читацьке середовище в Україні: фактори формування і розвитку // http://libportal.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=212&Itemid=69.

⁵³ Балака Д. Аналітичний і синтетичний метод вивчення читачівства... – С. 31.

⁵⁴ Балака Д. Бібліологічна педагогіка як наука... – С. 16.

⁵⁵ Среди книг: Опыт обзора русских книжных богатств в связи с историей научно-философских и литературно-общественных идей: Справочное пособие для самообразования и для систематизации и комплектования общеобразовательных библиотек и книжных магазинов: В 3 т. – Москва, 1905. Друге, суттєво доповнене й перероблене видання вийшло 1911 р.

⁵⁶ Балака Д. Бібліологічна педагогіка як наука... – С. 24.

⁵⁷ Арефьева Е. Библиотечно-библиографическая классификация Н. А. Рубакина // Ученые записки Моск. ин-та культуры. – Москва, 1964. – Вып. 11. – С. 89–105; Хомякова И. Г. Теоретико-методологические проблемы библиографии в трудах Н. А. Рубакина. – Москва, 1966.

книгу, намагаючись “...глянути ширше, з бібліопедагогічного погляду на книгу взагалі”⁵⁸.

“Книга – сила. Книга – страшна сила. Але здебільшого вона перебуває у прихованому потенційному стані”⁵⁹, – писав у передмові до першого видання автор, маючи на меті вивести книги з цього потенційного стану своєю роботою. Перше видання було порівняно невеликим каталогом найцінніших, на думку автора, російських книг (до 7500 видань), класифікованих за змістом і способом викладу. Йому передував вступ, у якому був обґрунтований план каталогу і частково сформульовані принципи оцінки книг, а також тлумачення доволі складного і заплутаного питання про їх класифікацію.

Беручись до другого видання, яке містило інформацію про понад 20 тисяч книг, укладач зважився на, можливо, надто сміливу для нього спробу дати дещо більше, суттєвіше і необхідніше, а саме – не лише каталог книг, але й порівняльний їх огляд за особливою системою, “поклавши в основу цього огляду не лише класифікацію явищ і областей життя, але й історію науково-філософських і літературно-суспільних ідей і течій... аналіз життя”⁶⁰.

Намагаючись зробити свій огляд об’єктивним і незашореним, автор покладався на те, що “історія думок – кращий, хоча й строгий суддя”⁶¹. В основі цієї праці – “дві області бібліографічних знань: по-перше, вивчення книг, по-друге, вивчення читачів”⁶².

Друге видання складається з двох великих томів. Перший поділено на дві частини: теоретичну та бібліографічну. У першій реалізовано спробу викласти основні принципи книжкової справи, виявити її основні завдання в напрямі “зближення книги й життя”⁶³. Беручи за основу схему загальної освіти, автор поклав в основу класифікації глобальні явища. Ідеться про класифікацію явищ і класифікацію наук у загальному плані огляду російських книжкових багатств у зв’язку з планом загальної освіти, про розподіл книг за цим планом, його відділами, про вибір книг для них, розподіл книг за групами читачів, за їх психологічними і соціологічними типами, за їх читацькою підготовкою. “Формулюючи основні завдання книжкової справи, ми намагаємося осмислити, в такий спосіб, її практичний бік, дати працівникам книжкової справи провідну нитку в їх роботі, у прагненні поставити цю справу на раціональний ґрунт”⁶⁴.

“Щоб вивчити бодай одне таке питання, як вплив на різні читацькі групи утворюють різні літературні жанри, доведеться вдатися до тонших анатомічних розглядів та аналізу книги, ніж це могло б здаватися потрібним з першого погляду. [...] Тут місце книжної морфології весь час має заступати книжна анатомія”⁶⁵, – вважав Д. Балика.

Власне, аби реконструювати книжну анатомію, М. Рубакін обрав складну, вмотивовану саме впливом тексту на читача структуру другої, бібліографічної частини праці (II частина першого тому і другий том), що поділена на два ґрунтовні відділи.

⁵⁸ Балика Д. Бібліологічна педагогіка як наука... – С. 22.

⁵⁹ Рубакін Н. А. Среди книг. Предисловие к первому тому второго издания // Рубакін Н. А. Библиологическая психология. – Москва: Академический проект; Триста, 2006. – С. 398.

⁶⁰ Там же. – С. 398.

⁶¹ Там же.

⁶² Там же. – С. 399.

⁶³ Там же. – С. 400.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Балика Д. Бібліологічна педагогіка як наука... – С. 17.

У першому – твори мистецтва (зокрема, й белетристика), публіцистика й етика в контексті їхньої історії, історії літератури, літературно-критичних течій і критики. У другому – суспільні й природничі науки (математика, логіка, гносеологія і філософія), довідковий і бібліографічний відділи та додатки (алфавітні покажчики – особовий і предметний).

Кожен відділ бібліографічної частини складається, у свою чергу, зі ще двох: 1) описової та класифікаційної; 2) власне бібліографічної. Описова у вигляді попередніх зауваг містить порівняльні огляди книг в контексті з історією теорій, науково-філософських, літературно-суспільних течій. У цих заувагах читач знайде інформацію про а) загальну характеристику кожного відділу, запозичену з творів найбільш репрезентативних авторів цієї галузі; б) порівняльну характеристику загальних оглядів кожної галузі; в) хронологічний розподіл авторів за епохами і десятиліттями, подекуди і за країнами із зазначенням років народження й смерті; г) розподіл авторів за основними течіями й школами, подекуди (в розділах історії літератури, публіцистики, етики тощо) – за основними проблемами; д) за колом читачів (за бібліотеками трьох основних типів). У вступних заувагах методом цитування оригіналів автор знайомив читача з основними теоріями, вказуючи на лакуни у російській літературі і пропонуючи твори французькою, німецькою, англійською мовами, які могли б їх заповнити.

Бібліографічна частина розпарцельована на параграфи, у кожному з яких подано видання, що окреслюють певне питання з усіх ймовірних позицій. Про що саме йдеться у книгах, поданих у певному розділі, спеціально зазначено у вступних заувагах. Добираючи матеріал для кожного відділу, автор “намагався відокремлювати загальні огляди від монографій, книги описові, фактологічні, систематизовані і класифікаційні – від теоретичних і філософських. Кожен розділ завершує його філософський контекст. Особливо акцентовано на книгах про методи дослідження й вивчення (книгах для практичних занять)”⁶⁶. Розподіливши книги у такий спосіб за параграфами, автор детально класифікував книги “за їх характером”, незалежно від заголовків, що дає читачу можливість уявити загальне місце книги у певній системі.

Окреслюючи завдання бібліопедагогіки, Д. Балака спеціально вирізняв “питання про тематику, композицію, жанри, про шукання так званого “соціологічного еквіваленту” літературного явища, вивчення стилю у художньому творі, в науковій книзі, у науково-популярній, у дитячій читанці, у підручнику, у хрестоматіях”⁶⁷. Цю проблему у межах свого видання намагався вирішити й М. Рубакін. У бібліографічній частині, зважаючи на різні групи читачів, книги розташовані також з урахуванням ступеня відносної складності викладу і, відповідно, розуміння, на які вказують римські цифри коло кожної позиції (I – видання, доступні читачам, які здобули початкову освіту; II – призначені для початківців попередньої категорії; III – спеціальні видання, що вимагають ґрунтовної підготовки; видання, не позначені спеціальною цифрою – книги популярні, доступні читачам із середньою освітою). Окреслюючи технічні особливості видання, М. Рубакін особливо акцентував на тому, що в основі його роботи – безпосереднє знайомство з книгами незалежно від різних каталогів, рекомендаційних покажчиків, рецензій, тобто бібліографічних посібників. Проте, аби не обмежувати у цьому читачів, у додатках до другого тому автор подав список 15 тисяч рецензій на видання у найпопулярніших часописах і бібліографічних посібниках, які він переглянув.

⁶⁶ Рубакін Н. А. Психология читателя и книги... – С. 401.

⁶⁷ Балака Д. Бібліологічна педагогіка як наука... – С. 22.

Наприкінці передмови до першого тому другого видання М. Рубакін спеціально звернув увагу на те, що засадничим прийомом роботи було вивчення книг з позицій психологічних і соціологічних типів читачів, в основі якого не лише ґрунтовні дослідження читачів, отримані методом нової анкети 1908 р., але й нові методи вивчення читачів, запропоновані у “Етюдах по психологии читательства” (Москва, 1911). Ці дві монографії, що, на думку, М. Рубакіна, взаємно доповнюють одна одну, мають на меті дати чітку, науково обґрунтовану відповідь на основне запитання книжкової справи: “Яка книга, на якого читача, за яких умов, у який момент і як діє”. Отож, у монументальній монографії “Среди книг: Опыт обзора русских книжных богатств в связи с историей научно-философских и литературно-общественных идей: Справочное пособие для самообразования и для систематизации и комплектования общеобразовательных библиотек и книжных магазинов” М. Рубакін намагався структурувати книжкове ядро, спираючись не на формальні ознаки документа як об’єкта класифікації, як, наприклад, запропоновано у десятковій системі, а на змістовні характеристики книги як об’єкта, що є частиною певного “тезаурусного поля”⁶⁸, у якому він класифікований відповідно до семантичного, “конотативно-аксіологічного і опозитивно-діалогічного”⁶⁹ значення, з позицій вивчення соціальних і психологічних типів читачів з метою максимального впливу на них кожного окремого тексту в певний означений період життя.

Отже, теорією формування й функціонування мнєми, практичною діяльністю, зокрема, виданням “Среди книг” М. Рубакін відповідав на запитання Д. Балики, як впливати книгою й через книгу, натомість Д. Балика, вивчаючи читачів, тобто складові їх мнєм, представлені різними соціальними чинниками, доводив сутність соціально орієнтованої теорії бібліопсихології.

Підсумовуючи здобутки попередніх напрямів вивчення книги й читача на початку ХХ ст., Д. Балика стверджував: “Досвід наукових бібліотек, інститутів книгознавства повинен узаконити один зі способів аналітичного вивчення, виправивши помилки бібліопсихології і естопсихології, увівши до практики також і психоаналізу, взагалі створити базу для нових наук “бібліологічної психології” і “бібліологічної педагогіки”, якими будуть покладені підвалини не одного лише напрямку, а охоплені і синтетичний і аналітичний способи вивчення читачівства разом”⁷⁰. Натомість із позицій книгознавства третього тисячоліття, на підставі компаративістичного аналізу теорій Д. Балики та М. Рубакіна, слід констатувати необхідність створення на основі цих вчень принципово нової теорії вивчення книги й читача у щонайширшому суспільному контексті. Отже, синкретичну природу теорій Д. Балики та М. Рубакіна, матеріалізовану у практичній діяльності цих книгознавців, слід розглядати як біхевіоральну передумову та міжгалузеву основу тієї новітньої мегадисципліни, яку сучасні науковці означають як психосемантичну гносеологію, що має своїм об’єктом інформаційне поле замкнутої системи “автор – документ (текст) – споживач (реципієнт)”, оперує комплексом синтетичних методик і методів його вивчення, яке, зрештою, і є вивченням книжкової справи *in toto*.

⁶⁸ Сорокин Н. А. Какое библиопсихологическое наследство оставил нам Н. А. Рубакин // Рубакин Н. А. Библиологическая психология... – С. 6.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Балика Д. Аналітичний і синтетичний метод вивчення читачівства... – С. 35.

**SYNCRETIC NATURE OF BIBLIOPEDAGOGICS AND
BIBLIOPSYCHOLOGY THEORIES (COMPARATIVE STUDY OF
D. BALYKA'S AND M. RUBAKIN'S BIBLIOLOGICAL PARADIGMS)**

Nataliya DEMCHUK

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine, tel. (032) 2394378,
e-mail: medouzka@ukr.net*

Among the priority tasks of the Ukrainian bibliography are the study of sense, principles, mechanisms and motivations of the intricate interaction complex “author ↔ text ↔ reader”. This very task was the subject of D. Balyka’s (bibliopedagogics) and M. Rubakin’s (bibliopsychology) bibliological paradigms at the beginning of the 20th century. Having outlined the theoretical problems, the authors have at most implemented their concepts in practice, proving in this way their syncretic nature. The scientific concepts of D. Balyka (bibliopedagogics) and M. Rubakin (bibliopsychology) have been researched.

Key words: bibliopedagogics, bibliopsychology, bibliosociology, reader studies, D. Balyka, M. Rubakin.

Стаття надійшла до редакції 26.05.2008

Прийнята до друку 30.05.2008